

ZMAGO ŠMITEK

Mandale

Tajni vrtovi razsvetljenja

Predgovor

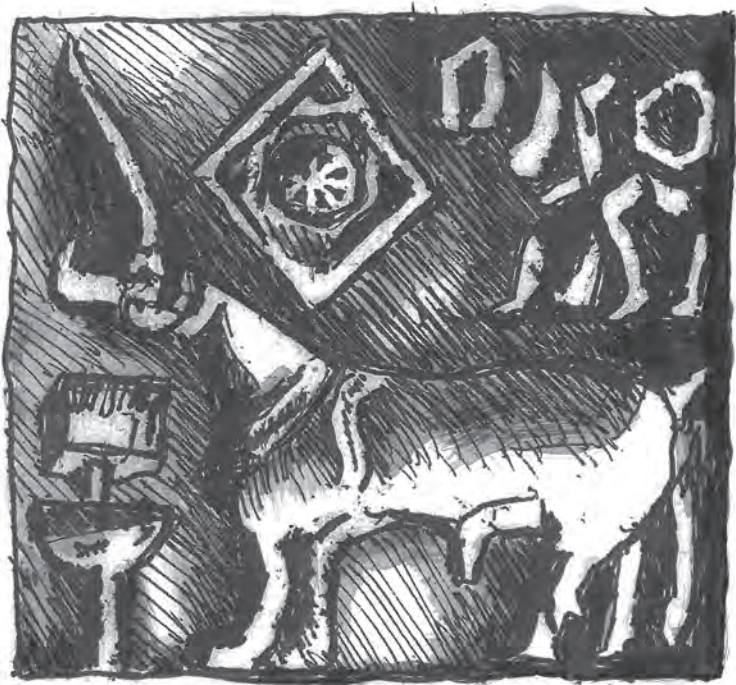
Dobro se še spomnim svojega prvega obiska Indije in Nepala, leta 1976, ko sem se tam znašel po neki inerciji, saj sem leto dni prej med počitnicami v Afganistanu nekoliko presenečen ugotovil, da me od dežele tisočerih bogov ločijo le še prelazi Hindukuša. Ker ni bilo denarja za letalske karte, sem tedaj vedno potoval z lokalnimi avtobusi in seveda z »ekso-tičnim«¹ jugoslovanskim potnim listom, ki pa za celotno pot skorajda ni potreboval nobenega vizuma. Kasneje sem se večkrat vračal (naslednjič spet po kopenski poti, pozimi leta 1978/79 v času 10. svetovnega kongresa antropoloških in etnoloških znanosti v New Delhiju) in tako sčasoma prepotoval večji del indijskega podkontinenta.

Pri teh začetnih korakih, ko sem postopno spoznaval Turčijo, Iran, Afganistan, Pakistan in Indijo, me je prijazno podpiral profesor dr. Slavko Kremenšek in ta interes se je kasneje povezal z mojimi fakultetnimi predavanji iz etnologije Azije in antropologije religije, ki sem jih prevzel na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Univerze v Ljubljani. Odločil sem se, da bom poleg člankov in razprav o Indiji nekoč napisal še kaj obsežnejšega, vendar ne takšnega, kar bi bilo podobno potopisu. Vsak potopis je predvsem zgodba o svojem avtorju, ki res lahko vsebuje tudi dragocena pričevanja, izkušnje in razmišljanja, vendar je na ta način težko predstaviti kaj sintetičnega in sistematičnega o indijski kulturi.

V tej kulturi me niso toliko zanimale podrobnosti o hrani, oblačilih, družbeni ureditvi ali čem podobnem, ker so bila to že dovolj znana poglavja etnološke, antropološke, sociološke in celo turistične literature. Precej bolj so se mi zdela privlačna vprašanja o tradicionalnih in še obstoječih razumevanjih prostora, časa, umetnosti in arhitekture (in s tem estetike nasploh) v teh deželah. Ta vprašanja, ki so tesno povezana z indijsko religiozno in filozofsko dediščino, se morebiti najbolj nazorno razpletajo v simboličnem jeziku mandal. Če pa že preučujemo mandale, se je težko odreči upoštevanju širšega indijskega okolja, vse tja do Indonezije, Kitajske in Japonske.

Problematično je bilo zlasti to, da na začetku o mandalah in tudi o jantrah nisem našel kaj dosti uporabnih podatkov; nekaj je bilo mogoče izvedeti iz klasičnih del o tibetanskem budizmu in nekaj iz učenih, a tudi dokaj kompliciranih spisov (vsaj za začetnika) Johna Woodroffa o hinduističnem tantrizmu. Kasneje sem se lahko med polletnim študijskim dopustom v Dharamsali nekoliko poučil o tibetanskih tradicijah mahamudre/sutrajane in kalačakre, med enomesečnim bivanjem v Pahalgamu pa o kašmirskem šivaizmu. Tedaj sem za pokušino opravil tudi stokilometrsko romarsko pešpot v Amarnat (3888 m). V času enoletnega podiplomskega usposabljanja v Indiji (1979/80) sem lahko zahvaljujoč uvidevnosti mentorja, S. N. Mishre z Univerze v Delhiju, sistematično prepotoval precejšen del podkontinenta vključno s Šrilanko.

Zaradi mnogih drugih obveznosti je pisanje te knjige potekalo počasi, z daljšimi in krajšimi presledki, birokratsko-cinično rečeno, v »prostem času« (zagonetna kategorija časa, znana le nekaterim). To je imelo tudi pozitivne posledice, saj sem lahko medtem svoj program obiskov različnih azijskih dežel in seznam virov in literature bistveno izboljšal, skupaj z vsebinsko zasnovo poglavij. Časovno in finančno zahtevnost opravi je olajšalo dejstvo, da je bilo vse skupaj vendarle »za dušo«, kot temu radi rečemo.

Glinasti pečatnik iz
Harape (okoli 2000
pr.n.št.).

Od mitologije do geometrije

Krog in kvadrat

Vsaka razprava o ikonografiji mandal je tako ali drugače povezana s simboliko dveh na videz preprostih geometričnih likov, kroga in kvadrata. V svoji grafični dvodimenzionalni obliki je mandala običajno kvadrat, začrtan v obodu kroga, v arhitekturnih in skulpturnih izvedbah pa je to kubus kocke, na katerega je postavljena kupola. Simbola kroga in kvadrata sta si torej komplementarna in lahko dobita svoj končni metafizični smisel šele v medsebojni povezavi. Tako npr. kubus, kronan s kupolo, predstavlja prehod zemeljskih posameznosti k privzdignjenemu idealu celovitosti.

Dvatisočletni poskusi matematikov in geometrov, da bi premostili temeljno nasprotje med obema likoma in izračunali »kvadraturu kroga«, so se končali le z bolj ali manj natančnimi približki. Zato še vedno veljajo Dantejeve besede (*Raj* 33.133–135), da je tak šno prizadevanje obsojeno na neuspeh, saj presega človeški razum, tako kot mu je nemogoče dojeti tudi skrivnost paradiža. Toda zakaj bi vztrajali izključno na razumski poti? Po mnenju Mircea Eliadeja simboli že načelno niso nekaj, kar bi bilo treba razumeti, in ohranjajo svojo strukturo celo v primerih, ko so že dolgo pozabljeni.¹ Carl G. Jung je v ustvarjanju simbolov videl najpomembnejšo funkcijo nezavednega, a jim je vseeno priznaval določeno mero racionalnosti.² Mi pa bi lahko dodali, da simboli vsekakor imajo svojo notranjo logiko, le da je ta pogostokrat drugačna od naše priučene vsakdanje logike.

Obdati kvadrat s krogom ali pa ga umestiti znotraj krožnice je gotovo imelo neki smisel in globok pomen, ki ga danes ne znamo podrobneje razložiti. Premalo vemo tudi o tem, zakaj je arhaični človek v različnih predelih sveta med številnimi možnostmi izbral za najbolj osnovna simbola prav ta dva geometrična lika. Verjetno tudi zato, ker je iz njiju mogoče konstruirati še druge simbole. Iz kvadrata npr. izhajata simbola križ in svastika, saj na različne načine povezujeta točke na robu kvadrata z njegovim središčem. Razlika med njima je v tem, da je križ statičen, svastika pa s svojimi prečkami predstavlja njegov dinamični aspekt, rotacijo v prostoru. Lik križa nastane tudi, če prepognemo stranice kubusa navzdol, na osnovno ravnino. Z diagonalo, ki povezuje nasprotna vogala kvadrata, nastane lik trikotnika. Po istem načelu je mogoče v krog začrtati strukturo pentagrama, heksagrama itd.

Odnos med trojnostjo in četvernostjo je zanimal že nemškega filozofa Franza von Baaderja, ki je v začetku 19. stoletja pisal o trikotniku, ki vsebuje transcendentalno jedro in s tem prehaja v četvernost. To jedro je označil s piko, ki ob pasivnosti preostale strukture predstavlja aktivni

¹ Mircea Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, London: Sheed and Ward 1993, str. 450.

² Sonu Shamdasani, *Liber novus: The »Red Book« of C. G. Jung*, v: C. G. Jung, *The Red Book*, Sonu Shamdasani (ed.), New York, London: W. W. Norton & Company 2009, str. 57.

element.³ Tako je intuitivno začrtal isti simbol, kot ga najdemo v indijskih tantričnih trikotnikih, *jantrah*, vsebujočih osrednje kreativno »zrno« (parabindu). Baaderjev sodobnik, pesnik Justinus Kerner, je zatrjeval, da so vizije četvernosti polne numinoznosti in psihične energije.⁴

Baader in Kerner sta bila spodbuda C. G. Jungu, po katerem trikotnik dobi celovitost s pretvorbo v kvadrat. Zato je četvernost prikazal z enačbo $4 = 3 + 1$. Trikotnik je sam po sebi šibek lik, medtem ko se kvadrat glede popolnosti lahko primerja le še s krogom. To velja v univerzalnem smislu; tako je npr. na tibetanskem kolesu življenja nepopolnost bivanja prikazana v likih *treh* živali.⁵ Podoben pomen je odkril tudi v alkimističnih simbolih.

Sami bomo pri razmisleku o teh vprašanjih krenili od ugotovitve, da imata krog in kvadrat svoje prostorske razsežnosti, ki so (poleg morebitnih dodatnih pomenov) že same po sebi predstavljale določeno kvaliteto. Ker pa je dojemanje prostora vedno tako ali drugače prepleteno s koncepti časa, je treba nameniti pozornost obema kategorijama. Obe skupaj sestavljata makrokozmični model, ki je bil človeku več en navdih in izziv, zato je že zelo zgodaj skušal zemeljske in še zlasti nebesne pojave sistematizirati, jim dati simbolični pomen in jih povezati v časovno prostorsko zaporedje. Glede na tako načrtano izhodišče se izkaže, da nam globlji vpogled v to staro znanje lahko ponudi hitro napredujoča veja astronomije: arheoastronomija. To pa je za našo raziskavo, vsaj v začetni fazi, dovolj dragoceno in pomembno, saj nam ponuja potrebno historično globino in kar zadovoljivo količino preverljivih podatkov. Ker simboli vselej omogočajo prehajanje z ene pojavne in izkustvene ravni na drugo, se od tod dalje odpirajo poti še na druga širša področja.

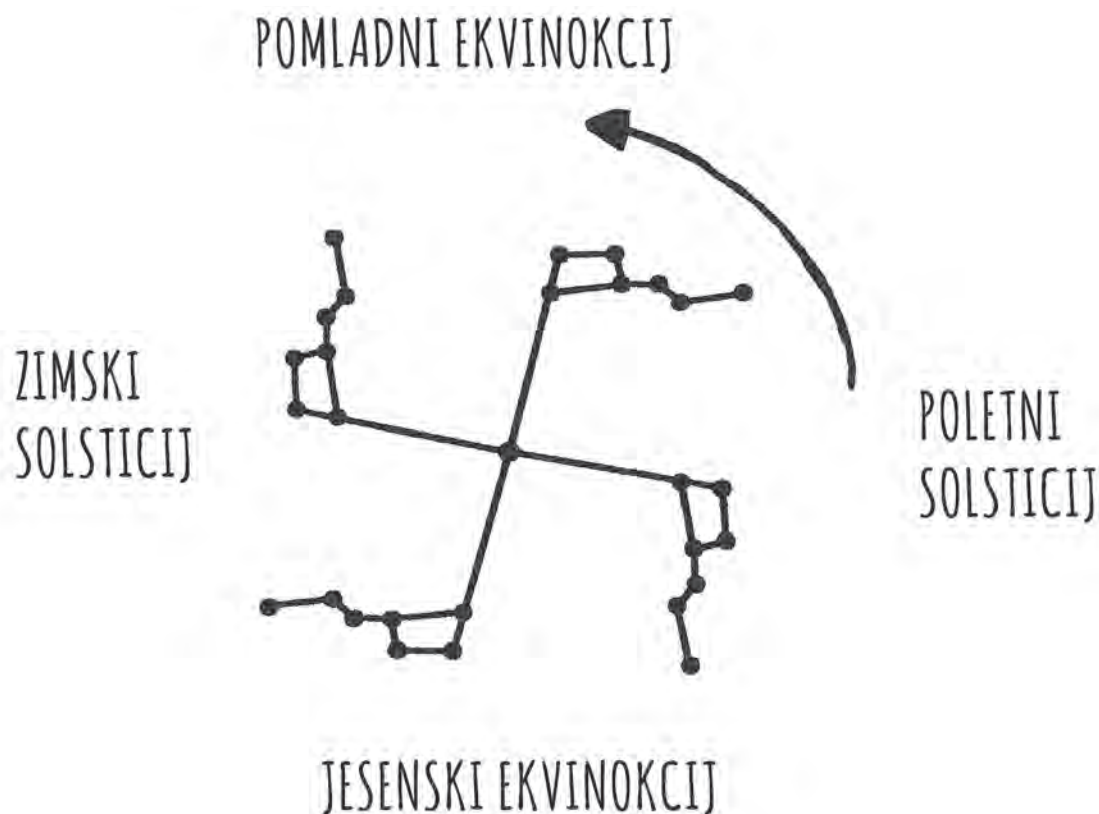
Dogajanje na nebu je bilo vselej vir mitoloških ali bolje rečeno kozmogoničnih ugibanj o začetku sveta, čemur lahko sledimo v različnih starih kulturah. To znanje se ni pojavilo iznenada, temveč je rezultat večtisočletnega kopičenja in tudi prenašanja izkušenj v različnih smereh po vsem evrazijskem prostoru, od angleškega Stonehengea, starega Egipta, Grčije, Anatolije, Irana in Mezopotamije do Indije, Kitajske in Sibirijske, s selitvami nekaterih skupin prebivalstva pa se je preneslo tudi v Ameriko. Posredovanje znanj na tako obsežnem ozemlju in v zelo zgodnji dobi, ki sega vse do mezolitsko-neolitskega obdobja, bi se nepoznavalcem lahko zdelo nemogoče. Vendar nas o tovrstnih procesih difuzije lahko prepričajo nekateri nesporni dokazi.

³ Franz von Baader, Über das pythagoräische Quadrat in der Natur oder die vier Weltgegenden, v: *Franz von Baader's Sämtliche Werke*, Franz Hoffmann (Hrsg.), Bd. 3, Leipzig: Verlag von Hermann Bethmann 1852, str. 247–268.

⁴ Hans Grassl, Baaders Lehre vom Quaternar im Vergleich mit der Polarität Schellings und der Dialektik Hegels, v: *Die Philosophie, Theologie und Gnosis Franz von Baaders*, Peter Koslowski (Hrsg.), Wien: Passagen Verlag 1993, str. 20.

⁵ J. Glenn Friesen, Theosophy and Gnosticism: Jung and Franz von Baader, Revised notes from lectures given at the C. G. Jung Institute Küsnacht (June 21–22, 2005).

Kroženje ozvezdja Velikega voza okoli severnega nebesnega pola in njegov položaj v različnih letnih dobah (okoli 22. ure).

Nedavno je John C. Didier v obsežni in dobro argumentirani knjigi o arheoastronomiji, ki se v pretežni meri ukvarja s Kitajsko, povzel dosedanja znanstvena spoznanja, ki kažejo, da stara indijska in kitajska astronomija nista prispevali veliko izvirnega, pač pa sta sledili sumersko-babilonsko-asirski tradiciji opazovanja neba, ki jima je bila dovolj dobro znana. Nekaj lokalne barvitosti pa kažeta v tem, da sta ohranili spomin na nekdanjo osrednjo vlogo severnega zvezdnega pola, ob katerem sta imela Sonce in Luna le drugotni pomen.⁶ Na enem od glinastih pečatnikov iz kulture Harapa, ki je cvetela v porečju Inda v dobi brona, od 2600 do 1900 pred našim štetjem, vidimo nad podobo bivola kvadrat, zasukan za 45 stopinj, tako da je videti kot diamant (glej skico na str. 7). Ta znak predstavlja stari severni zvezdni pol, skozi katerega je po nekdanjem prepričanju potekala svetovna zemeljska os. Znotraj njega je prikazano kolo s pestom in prečkami, ki ga je kasnejša vedska, brahmanistična in hinduistična kultura poznala pod imenom čakra. V središču tega kolesa je najsvetlejša polarna zvezda, Thuban, ki je bila

⁶ John C. Didier, *In and Outside the Square: The Sky and the Power of Belief in Ancient China and the World, c. 4500 BC – AD 200*, Vols. 1–3, Sino-Platonic Papers, Vol. 192 (September 2009), Philadelphia: Department of East Asian Languages and Civilizations, University of Pennsylvania.

okoli leta 3000 pred našim štetjem prav v središču kvadrata na severnem nebesnem polu.

Simbol kolesa z mnogimi prečkami je v našem primeru mogoče vzporejati s sumerskim simbolom za boga v obliki zvezde s številnimi žarki. Simbol svastike je v različnih starih kulturah predstavljal polarno zvezdo in ozvezdje Velikega voza.⁷ Tako je npr. iranski bog Mitra s svojimi tisočermi očmi motril svet, stoječ na severnem nebu blizu nebesnega pola. Njegova četverovprega, okrašena z zvezdami, pa je imela podobo svastike (*Mihr Jašt* 112, 124–125, 136, 145).

Prvobitni pomen kvadrata in kroga je bil jasno opredeljen še v sestavih vedskih žrtvenih oltarjev, kjer je bil oltar neba kvadraten in oltar zemlje krožen, oltar zraka ali etra (*akaša*) pa polkrožen. Ista simbolika je bila kasneje vsaj delno prepoznavna v arhitekturi budistične stupe s polkrožno kupolo, ki je pomenila ozračje do nebesnega svoda, in kockasto nadgradnjo, *harmiko*, v sferi Sonca in Lune. Ta del je tako na višji ravni podvajal kvadratni temelj, na katerem je počivala zgradba stupe.

Iz vsega povedanega je razvidno, da je bil polarni četverkotnik najvišji, nepremični del neba, okoli katerega so se na videz, po več elipsah, gibale druge zvezde. Zato je užival sloves najvišjih nebes. Po vedskih razlagah se je tod dvigala gora Meru, okoli katere sta krožila Sonce in Luna, in tam je bilo tudi domovanje najmočnejšega božanstva. S severnim nebesnim polom je bil povezan indijski vedski bog Varuna ali tudi Mitra in Agni, ki pa so bili vsi pojavne oblike velikega vrhovnega boga Indre (*Rig veda* 6.8.2–3). *Višnu purana* (1.12, 2.24) omenja, da so vse nebesne luči z zračnimi vrvmi vezane na polarno zvezdo. V iranski mitologiji se ta zvezda imenuje »general vseh generalov« in »os v središču neba«.

Iz tekstov *Rig vede* je mogoče sklepati o simbolnem pomenu severnega nebesnega pola. Takšno podrobno analizo je opravil že Bal Gangadhar Tilak leta 1893.⁸ Tilak je zagovarjal tezo, da so se predniki Indijcev doselili z arktičnega (hiperborejskega) območja, saj v svojem novem geografskem okolju ne bi mogli videti mnogih nebesnih pojavov, npr. severnega sija, ki jih opisuje *Rig veda*. Tilakova razlaga danes velja za precej tendenciozno. Enako negotova je tudi hipoteza, da so ti podatki po medkulturnem posredovanju dosegli Indijo že v zgodnji dobi in da niso bili prepoznani le kot zanimivi, temveč kot informacije prvenstvenega pomena. K širjenju teh kulturnih vplivov od zahoda Azije proti njenemu vzhodu so pomembno prispevala nomadska stepska ljudstva, npr. Skiti in Sarmati; njihove selitve do meja Kitajske so dokumentirane že v 4.–3. tisočletju pred našim štetjem.

Na Kitajskem se je bog severnega nebesnega pola v različnih pokrajinah in obdobjih imenoval tian, yi, de, jing in tao (dao). V kulturah Šang in Čou je bil kvadratni vzorec tisti, po katerem je nastala pismenka

⁷ René Guénon, *Fundamental Symbols: The Universal Language of Sacred Science*, Cambridge: Quinta Essentia 1995, str. 85.

⁸ Bal Gangadhar Tilak, *The Orion or Researches into the Antiquity of the Vedas*, Poona: Tilak Brothers 1893.

za najvišjega boga. Na protokitajskih predmetih iz žada, keramike in kosti ter na zgodnjih bronastih izdelkih lahko odkrijemo upodobitve kvadratnih ali pravokotnih zvezdnih oblik, ki verjetno kažejo severni zvezdni pol, čeprav ne razpolagamo z zapisi izročila, ki bi to neposredno potrjevalo.⁹ V taoistični literaturi je bil notranji krog zvezd na severnem polu imenovan »osrednja palača« ali »azurna palača«.¹⁰ Mit je sčasoma dobil svojo razlago tudi v božji podobi cesarja Huang Tija. Kovanci iz obdobja čin (*qin*) in iz kasnejših obdobj so okrogli in imajo na sredini kvadratno odprtino, ki predstavlja moč nebes.¹¹

Kitajski kvadratni simboli so bili še celo zgodnejši od tistih v zahodni in južni Aziji in po Didierju segajo vsaj v 2. tisočletje pred našim štetjem, če ne še dlje v preteklost. To je mogoče pojasniti tako, da so protokitajci že zgodaj prevzeli sibirski zvezdni mit o lovcih in medvedu, ki izvira iz paleolitsko-mezolitske dobe, saj je bil znan celo v Avstraliji in Ameriki, vse do amazonske nižine. Ta nebesna drama se je dogajala na nočnem nebu med južnim ozvezdjem Oriona in severnim ozvezdjem Velikega voza oziroma Velikega medveda (*Ursa major*), kjer je bil lociran severni zvezdni pol. Po zahodnosibirskem izročilu so štiri zvezde na ročici ozvezdja Velikega voza lovci s psom, ki zasledujejo medveda ali severnega jelena, predstavljenega z drugimi štirimi zvezdami na telesu voza. V drugih dveh variantah, srednjeazijski in arktični, ki obsegata večji del severne Azije, vse do Tibeta in Indije, pa nastopata ozvezdji Oriona in Plejad.

Nekateri indijski miti govorijo o lovu na jelena (v ozvezdju Oriona), ki ga je v telo zadela puščica (Orionov pas). V sklepnem delu altajskega epa *Madai kara* se sedem junakov spremeni v zvezdno konstelacijo Velikega voza z glavnim junakom v podobi Severnice. Trije severni jeleni pa so vidni v ozvezdju Oriona. Šamani nekaterih sibirskih etničnih skupin se v svojih pesmih še danes obračajo po pomoč k sedmim velikim bogovom v tem ozvezdju (osma je zvezda Severnica) in jih prosijo za očiščenje od vsega zla.¹² Algonkinski Indijanci in Irokezi vidijo povezavo tega dela neba z letnimi časi: lovci zasledujejo medveda od pomladi, in ko ga uplenijo, njegova kri obarva jesensko listje dreves.

Na Kitajskem je bila znana varianta tega mita, v kateri nastopa sedem lovcev/bratov/modrecev. Sedem svetlih zvezd te konstelacije so tudi Indijci poznali prek mita o sedmih modrecih (*saptaris*), ki so se povzpeli na nebo.¹³ Kraljevski položaj Severnice je razviden iz tedanjih indijskih izračunov, ki so Sonce umeščali najbližje Zemlji, 100.000 džojan, še 100.000 višje pot Lune in še toliko do zvezdne sfere. Planeti Merkur, Venera, Mars, Jupiter in Saturn so sledili v razmakih 200.000, ozvezdje

⁹ Didier, Vol. 2, str. 1.

¹⁰ Didier, Vol. 1, str. 147.

¹¹ Didier, Vol. 1, str. 260–261.

¹² Zapis takšne pesmi je objavil npr. Vilmos Diószegi, Tuva Shamanism: Intraethnic Differences and Interethnic Analogies, v: *Acta Ethnographica* (Budapest) 11 (1962), No. 1–2, str. 149.

¹³ John E. Mitchiner, *Traditions of the Seven Rsis*, Delhi: Motilal Banarsidass 1982, zlasti poglavji 3 in 7.

Velikega voza (*saptaris*) jih je presegalo še za 100.000, polarna zvezda pa je žarela 1500 džojan visoko nad našim zemeljskim svetom.¹⁴

V dosednji strokovni literaturi je pogostokrat omenjeno, da je krog simbol veselja, boga, nebes in vsakršne popolnosti, medtem ko kvadrat predstavlja manj poduhovljeno, tostransko, zemeljsko in človeško sfero. Kot smo pravkar videli, ni bilo vselej tako. Po podatkih, ki jih je zbral Didier, pred 2. stoletjem našega štetja na Kitajskem še ni obstajal koncept štirikotne zemlje. Do tedaj pa se je zaradi zemeljske precesije (rotacije osi) zvezda Thuban (ali 11 Draconis) že toliko oddaljila od severnega nebesnega pola, da je ni bilo več mogoče pojmovati kot njegovo osrednjo ali zelo pomembno zvezdo. Nasledek tega je bil, da so se bogovi »naselili« tudi na drugih območjih neba. Nekdanje »kvadratno nebo« je šele tedaj začelo vse bolj privzemati krožno obliko, ki je ponazarjala nebesno kupolo ali krožnico obzorja. Tretji patriarh kitajskega čana, Seng Tsan, je okoli leta 600 lahko že suvereno zatrdil, da je krog »skupna lastnina neba in našega uma«.

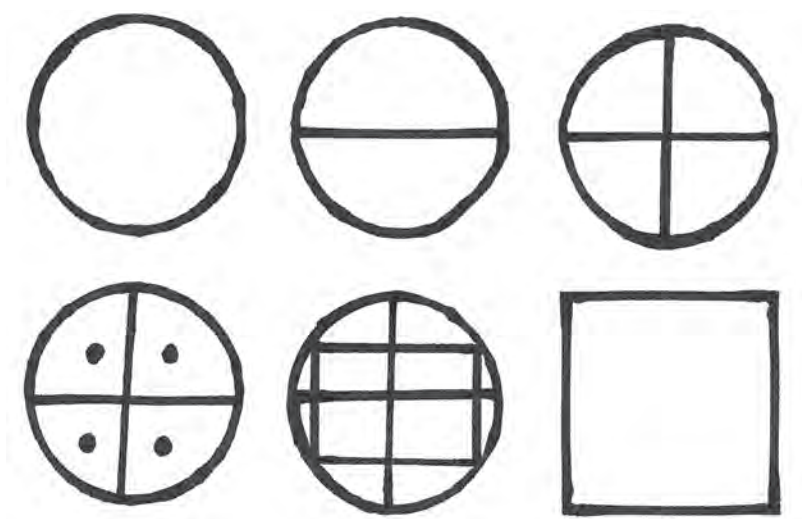
Hkrati pa so se kvadratni simboli »preselili« na zemljo kot tlorisi piramid, štirikotnih svetišč in grobnic in celo v podobi štirioglatih kočij posvetnih vladarjev. V takšnem štirioglatem vozu sta, podobno kot egipčanski faraoni in mezopotamski kralji, s konjsko vprego potovala po svodu indijske vedske bogova dnevnega in nočnega neba, Mitra in Varuna. Čeprav sta se vlogi kroga in kvadrata v tem procesu preobrazbe zamenjali, nam je ostala v trdnem spominu magična podoba kvadrata ali pravokotnika, obdanega s krogom.

Pri teh naših zaključkih pa se je treba izogibati pretiranemu posploševanju. Zato ni mogoče sprejeti dogme, ki se občasno ponavlja v mnogih amaterskih in tudi akademskih debatah, da so miti, kjerkoli na svetu, le »zakodirana astronomija«. Pomen mitov je večplasten, zato jih je mogoče razlagati na zelo različne načine, ki so vsi, vsak po svoje, »pravilni«. Čeprav nam nekateri miti lahko dejansko pojasnijo religiozni in kulturni pomen kroga in kvadrata v različnih kulturah, obstajajo še druge razlage, med katerimi je vredna pozornosti zlasti Seidenbergova, ki je sicer nekoliko mehanicistična. Temelji na principih človeške orientacije v prostoru in izpeljuje običajno četverico koordinat iz preprostejšega dualnega sistema (npr. »po reki navzgor – po reki navzdol« ali »v smeri gore – v smeri morja«). V naslednji fazi je prišlo do delitve vsake od polovic zornega kroga še na pol. Ta proces razvoja od prvobitnega kroga do končnega kvadrata lahko ponazorimo grafično z nizom na naslednji strani.

Mogoča je tudi varianta, da se je razcepila le ena polovica in je nato s ponovno delitvijo enega od teh treh delov nastala štiridelna struktura. Kot vmesni produkt se je torej pojavil še trojiški sistem.¹⁵

¹⁴ Willibald Kirfel, *Das Purana vom Weltgebäude (Bhuvanavinayasa)*, v: *Bonner Orientalistische Studien N.S.*, Bd. 1, Selbstverlag der Orientalischen Seminars der Universität Bonn 1954, str. 6.

¹⁵ Abraham Seidenberg, *Ritual Origin of Circle and Square*, v: *Archive for History of Exact Sciences* 25 (1981),

Prehodne faze iz kroga v kvadrat.

Ob tem, da nam pravkar predstavljeni zgodovinski ekskurz pomaga razumeti izvor in do neke mere tudi starost osnovnih sestavin mandale, nam kozmogonija in kozmologija ponujata še vpogled v notranjo prostorsko organizacijo mikro- in makrokozmosa. Zato bomo v nadaljevanju temu namenili nekaj več pozornosti.

Indijski miti o stvarjenju sveta

Od kod pojavilo se je to stvarstvo?
Ga je naredil ali pa ga ni naredil,
kdor iz nebes najvišjih ga nadzira,
ta to gotovo ve – morda pa niti on ne.

(*Rig veda* 10.129.9)¹⁶

Indijska mitologija razlaga nastanek sveta na mnogo načinov. Po nekaterih klasičnih verzijah ga je ustvaril vedski bog Indra, druge pripisujejo to vlogo božanstvom Agniju, Šivi, Višnuju, Brahmi, Šakti ali univerzalni duši (Pradžapati, Puruša). Pojavljajo se tudi trditve, da je bilo stvarnikov več, ter popolnoma nasprotna mnenja ateističnih filozofskih šol (*adžativada*, *samkhja*, *mimamsa*), da stvarnika sveta sploh ni bilo. Že v zgodnjih besedilih *Rig vede* nas preseneti raznolikost kozmogoničnih intuicij in spekulacij, kar pomeni, da je bila ta tematika zelo zgodaj predmet globokih razmišljanj in razpravljanj, pa tudi da je izhajala iz različnih miselnih tokov in lokalnih tradicij.

No. 4, str. 320–324.

¹⁶ Citirano po: Vlasta Pacheiner Klander, *Ko pesem tkem: antologija vedskih pesmi*, Ljubljana: Mladinska knjiga 2005 (Knjižnica Kondor, knj. 313), str. 6.

Kozmogonija se torej izkaže za obsežno in zahtevno področje raziskovanja, zlasti če jo vidimo v njeni geografsko-historični celoti, ki v našem primeru obsega indijsko podcelino skupaj z Nepalom in Šrilanko ter Pakistanom in Bangladešem. Pri tem pa se ne smemo omejevati le na klasične tekste v sanskrtu, pač pa upoštevati tudi tiste v številnih drugih indijskih jezikih in narečjih. Tematiko lahko še bistveno razširimo s folklornimi zapisi, ki so bili od 19. stoletja zbrani med kmečkim in plemenskim prebivalstvom (miti, legende, pravljice, pripovedke) in prav tako lahko vsebujejo kozmogonske motive. Obseg tega pisnega in ustnega gradiva je tolikšen, da nam danes komaj še omogoča pregled nad vsem, kar bi moglo biti skupnega mnogoterim tradicijam. Že ko omenjamo klasične književne tekste, bi morali razlikovati med tistimi, ki sorazmerno verno sledijo tradiciji, in tistimi, ki so plod individualne ustvarjalnosti in osebne filozofske spekulacije, kar je nemalokrat razvidno tudi iz njihove literarne oblike in metaforike.¹⁷

V naših razpravljanjih o mandalah k sreči ne bomo potrebovali prav vsega enciklopedičnega znanja o različnih indijskih kozmologijah. Ukvarjali se bomo predvsem z vrhunskimi književnimi, likovnimi in arhitekturnimi stvaritvami, ki so bile povezane z elitnimi družbenimi sloji in njihovimi religioznimi učenji, kar nam zožuje gledišče in nekoliko olajšuje delo. Seveda ne v celoti, saj je npr. v tantrizmu mogoče odkriti tudi številne sestavine ljudske religije in mitologije.

Če se vrnemo k ideologiji bogatih in sponzorskih višjih kast, lahko domnevamo, da so bili zelo pomembni kozmogonični odlomki *rigvedskih* tekstov. Te je mogoče razvrstiti po nekem domnevnem časovnem in logičnem zaporedju, kot je storil Norman Brown. Tako se nam pokažeta struktura in geneza, ki ju lahko, sledeč njegovi klasifikaciji, na kratko predstavimo.¹⁸ Po Brownovi razlagi je bila najstarejša ideja o povezavi božanskega Neba in Zemlje, iz katere so se rodili bogovi in vse drugo. Prisotna je bila tudi pri drugih Indoevropejcih, npr. pri starih Grkih in Rimljanih, vendar v Indiji ni pustila veliko sledov. Po drugi varianti je svet ustvaril Tvaštri, prvo bitje, ki je razen velikega vodovja sploh obstajalo in ki je predstavljalo ustvarjalno energijo. Bilo je dvospolno, zato je lahko »rodilo«¹⁹ nebo, zemljo in vsa bitja. Tretja verzija omenja kot prastarša vseh ljudi dvojčka (brata in sestro) Jamo in Jami. O sestri nam iz besedil *Rig vede* ni znanega skoraj nič podrobnejšega, brat pa je obdržal pomembno mesto tudi v religiji postvedskega obdobja.¹⁹ Nebo in Zemlja, dvospolni bog, božanski par – vse to so binarne opozicije, ki so v zametkih prisotne tudi v mandalski kombinaciji kroga in kvadrata.

V primerjavi s pravkar omenjenimi miti je imela v stari Indiji mnogo večji odmev zgodba o boju boga Indre z demonom Vrtrom. Bog je po

¹⁷ Martin Pfeiffer, *Indische Mythen vom Werden der Welt*, Berlin: Dietrich Reimer Verlag 1994, str. 5–9.

¹⁸ Prim. W. Norman Brown, Theories of Creation in the Rig Veda, v: *Journal of the American Oriental Society* 85 (1965), No. 1, str. 23–34.

¹⁹ Kusum P. Merh, *Yama: the glorious lord of the other world*, Reconstructing Indian History & Culture No. 12, New Delhi 1996.

hudem boju ubil demona in s tem sprostil obilje vodá, ki so se lahko vrnile v nebesni ocean. Iz tega se je rodilo Sonce. Svetloba, toplota in vlaga so pospešile rodovitnost zemlje, ki pa jo je Indra prej še povečal in podprl nebo, tako da je nastal vmesni življenjski prostor. Ena od rigvedskih himen (2.12.2) ga časti, ker je utrdil nemirno zemljo in njene gore, premeril široki zračni prostor nad njo in dal podporo nebesnemu oboku. Na ločitev neba od zemlje spominjajo simboli stebra, gore, drevesa, vetra in Sonca, ki se vedno znova ponavljajo v indijski umetnosti. Budizem je sledil tem arhetipom in primerjal Budo s svetovnim drevesom (npr. v tekstu *Lalita vistara*), s stebrom, svetovno goro ali svetovno zavestjo (Puruša).

Avtoriteta Indre se je po vsem sodeč kmalu začela krhati, saj so se oglasili materialistični skeptiki, ki so nastanek sveta pripisovali mehaničnim in neosebnim naravnim procesom. Teistični odgovor na te izzive je bilo vedsko, brahmanistično in hinduistično božanstvo Brahmanaspati ali Brihaspati ali tudi Canapati, ki so mu pripisovali nekatere Indrove dosežke. Novi bog je skupaj z Indro celo sodeloval pri kreaciji sveta (*Rig veda* 2.24). Sčasoma je Brahmanaspati prevzel vlogo edinega stvarnika in najvišjega boga, kar je uspelo (v drugih indijskih okoljih) tudi Pradžapatiju ali pa Višvakarmanu (*Rig veda* 10.121; 10.81; 10.82).

Povsem drugačna od doslej navedenih idej je bila tista, po kateri se je svet razvil iz enega samega božanskega zametka. Ta se je rodil spontano, z lastno kreativno toploto, brez zunanjih vplivov. Nekateri indijski miti opisujejo prvotni kozmos kot zlato jajce (*hiranjagarbha*), ki je plavalo na valovih pramorja. Po *Rig vedi* (4.42) je Varuna ločil nebo in zemljo kot dve lupini takšne prvotne celote, sam pa je kot kralj vladal nad obema. V podobni verziji je bil bog Indra tisti, ki je razklal jajce na dve polovici: zgornjo je privzdignil in spodnjo podprl, sam pa se je postavil mednju kot nosilni steber (*Rig veda* 2.12.2). S tem je bil pojasnjen nastanek prostora, ki je, natančneje rečeno, omejeni ali zaprti sveti prostor, kakršen se nam kaže tudi v podobah rajev in mandal.

Prvotni kreativni princip pa je bil po nekaterih razlagah kozmični organizem Pradžapati, ki je v svojem telesu z jogijskimi praksami prebudil energijo in z njo prepojil svet. *Rig veda* (10.121) enači *hiranjagarbha* s Pradžapatijem, ki je »edini vladar vseh ustvarjenih bitij, tisti, ki je učvrstil in privzdignil zemljo in nebo«. Starost in razširjenost predstav o kozmičnem jajcu so nekateri poznavalci skušali dokazati z najdbami iz Lepenskega Vira v Srbiji. V tem pogledu je zanimiva zlasti ribja boginja z jajčastim telesom in izrazitimi ribjimi potezami, ki mogoče aludirajo na praocean. Starost vedске kozmogonije bi se s to paralelo podaljšala vse do 4000–7000 pr. n. št.²⁰ Sveti simboli tega počela so v Indiji okrogli ali ovalni kamenčki in kamni, ki jih je mogoče najti v strugah

nekaterih himalajskih rek in veljajo za kultne predmete. Višnuisti jih imenujejo *salagrama* in šivaisti *brahmānda*.

Pradžapati (»gospodar živih bitij«) nastopa v mlajših himnah *Rig vede*, ne le kot vzdevek, pač pa tudi kot konkretno božanstvo. *Rig veda* 10.82 ga slavi, da je »dal imena vsem bogovom«, torej je bil prvi od njih, stvaritelj in uničevalec. Tudi v *Jadžur vedi* in v *brahmanah* je povzdignjen v vrhovno božanstvo, v puranski književnosti pa je le drugo ime za Brahmo kot stvarnika. Po mitu, zapisanem v *Šatapatha brahmani* (2.1.1.8–10), je Pradžapati na začetku sveta postavil žrtvena oltarja na edino oporo, lotosov list, ki je plaval na gladini morja. Nanj je z morskega dna prinesel pesek in ga utrdil s kamenčki. Ker je njegovo (samo)žrtvovanje povzročilo nastanek kozmosa, je žrtveni oltar njegovo nesmrtno telo, poosebljal pa ga je tudi svečenik med obredom žrtvovanja.²¹

Po *Šatapatha brahmani* predstavlja vedski oltar s svojimi petimi plastmi opek Pradžapatija in petero elementov, ki so se rodili iz njegovega telesa. Pet sestavin tega telesa je mogoče razložiti tudi kot čas (leto in štirje letni časi) ali kot prostor (središče in štiri strani neba).²² Ta peterna simbolika ima zelo pomembno vlogo tudi v kontekstu mahajanskega budizma in njegovih mandal, o čemer bomo razpravljali nekoliko pozneje.

Tako kot Pradžapatiju pripada prvenstvo pri gradnji vedskih oltarjev, ki so bili prostorske in časovne podobe stvarstva *par excellence*, je bil arhitekt vesolja njegov dvojniki ali njegova emanacija, Višvakarman, ki je poleg drugega gradil božje palače in načrtoval božja mesta, npr. nebesno mesto boga Indre ter zemeljsko prestolnico boga Krišne, Dvaravati. Stari zapisi poročajo, da je po Krišnovem odhodu to mesto na obali Gudžarata zalilo morje, kar so potrdile celo podvodne arheološke najdbe. Nebesno palačo Indre pa je John Didier identificiral kot podobo severnega nebesnega pola, okoli katerega so na videz krožile zvezde.²³ Iz popka nevidnega Višvakarmana je bil rojen Tvaštri ali Tvastar, ki je dokončal delo svojega »očeta« in ustvaril ljudi in živali.

V pozni puranski kozmogoniji je bil kreativni princip božanski samooobstoječi Svajambu, ki je s svojo miselno energijo ustvaril prvobitne vode in nanje postavil zrno življenja. Iz tega je nastalo zlato jajce, ki je žarelo kot sonce. Sam se je rodil iz njega kot *brahman*, jajčni lupini pa sta postali nebo in zemlja (*Matsja purana* 2. 25–30; *Manujev zakonik* 1.9, 1.12–13).

Pripadniki stare tibetanske vere *bon* verjamejo, da se je na začetku sveta ob pomoči prvobitnega principa svetlobe v praznem prostoru in vročem vrtincu vetrov rodilo petero elementov. Oblikovali sta se dve kozmični jajci, žareče in temno. Iz prvega so se rodila prva božanska bitja, iz drugega pa vladar uničenja. Po drugem bonskem mitu je veter

21 Prim. Uma Marina Vesci, *Heat and Sacrifice in the Vedas*, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers 1992 (1985), str. 153–155.

22 Mireille Bénisti, *Stylistics of Buddhist Art in India*, Vol. 1, New Delhi: Indira Gandhi National Centre for the Arts and Aryan Books International 2003, str. 143.

23 Didier, Vol. 1, str. 130–131.

razburkal modro jezero in naredil vodni mehur, velik kot šotor. Nastalo je modro jajce, iz katerega izvira žensko bitje, pramati vsega človeštva.²⁴ Kot kaže, je bonska kozmogonija preplet hinduističnih predstav o zlatem jajcu in budistične vizije stvarjenja elementov iz prvotnega naravnega kaosa. Ker pa opozicija temno/svetlo lahko nastopa tudi v pomenu božje/demonsko ali dobro/slabo, so bili mogoči tudi posredni ali neposredni vplivi sosednjega Irana.²⁵ Manihejstvo je bilo razširjeno tudi med vzhodnimi sosedi Ujguri, pri katerih je bilo deležno celo državne podpore.

Po budističnem tekstu *Abhidharmakoše* iz 4.–5. stoletja so dejanja bitij iz prejšnjih obdobj sprožila karmične posledice v obliki močnih vetrov, ki so prideljali z vseh štirih strani neba. Vetrovi so napolnili prazen prostor in povzročili nastanek oblakov, iz katerih se je ulil neznanski dež. Viharji so iz vode ustvarili ogromno cilindrično podnožje stvarstva. Na vodni površini je nato nastala pena, ki je postajala vedno gostejša, težja in se obarvala rumeno. Tako je nastala Zemlja. Od te razlage nekoliko odstopa tibetanska budistična *Kalačakra tantra*, ki uči, da so se na samem začetku združili atomi zraka, ki so ostali po razpadu prejšnjega svetovnega sistema, in povzročili silovite viharje. Zaradi njih so se povezali atomi ognja, kar se je pokazalo v obliki bliskov na nebu. Končno so se iz atomov vode sprostili močni nalivi in pojavile so se mavrice, ki so naznanjale zgoščevanje atomov zemlje v trdno gmoto.²⁶

Nekatere indijske kozmogonije pripisujejo začetek sveta Puruši, kozmičnemu antropomorfemu prabitju, ki ga bogovi žrtvujejo. Ker ga sveti spisi imenujejo »gospod nesmrtnosti«, pa je jasno, da je bilo to žrtvovanje samo igra. Drugače povedano: »Bogovi z žrtvijo so žrtvi žrtvovali« (*Rig veda* 10.90.16). Puruša je en sam, vendar je vse, kar je bilo in kar bo, zato vsebuje množico bitij in stvari:

Glav tisoč Puruša ima,
tisoč oči in tisoč nog.
Čez vso je zemljo razprostrt,
deset še palcev sega čez.

Vse to okrog je Puruša,
kar je bilo kdaj in kar bo.
Nesmrtnosti je gospodar
In s hrano raste še naprej.

24 Namkhai Norbu, *Drung, Deu and Bön: Narrations, Symbolic languages and the Bön tradition in ancient Tibet*, Dharamsala: Library of Tibetan Works and Archives 1995, str. 165–166. Primerjaj tudi: Namkhai Norbu, *The Necklace of gZi: A Cultural History of Tibet*, Dharamsala: Narthang Publications 1989, str. 2–3.

25 O dilemah v zvezi z razumevanjem tega mita in možnih poteh difuzije glej Per Kvaerne, *Dualism in Tibetan Cosmogonic Myths and the Question of Iranian Influence*, v: *Silver on Lapis: Tibetan Literary Culture and History*, Christopher Beckwith (ed.), Bloomington: The Tibet Society 1987, str. 163–174.

26 Martin Brauen, *Das Mandala: der heilige Kreis im tantrischen Buddhismus*, Köln: DuMont 1992, str. 18, 22.

Ogromen je tako zelo,
 a je še večji Puruša.
 Ga četrtna v bitjih je,
 v nebesih so nesmrtni tri.
 (*Rig veda* 10.90.1-3)²⁷

Obredno razkosanje njegovega telesa je sprožilo proces stvarjenja, ki ga v skoraj identičnih prispodobah odkrijemo še v nekaterih indoevropskih mitologijah:

Postala usta so brahmán,
 iz rok vojščak je narejen,
 iz stegen obrtnik in kmet,
 iz nog služabnik je nastal.

Iz uma mesec je nastal,
 izšlo je sonce iz oči,
 Indra in Agni sta iz ust,
 veter njegov je dih postal.

Iz popka zrak je narejen,
 nebo iz glave, zemlja iz nog,
 smeri nebesne iz ušes:
 tako so naredili svet.

(*Rig veda* 10.90.12-14)²⁸

Ker vsa bitja izhajajo iz Puruše, imajo vsa v sebi tudi nekaj (več ali manj) božanskega. V tej igri bogov je božje vse, kar je dobrega in slabega na tem svetu. K temu je treba dodati, da se je indijska filozofija že tedaj zavedala, da je o takšnih vprašanjih nemogoče razpravljati v konvencionalnem jeziku in s stališča »znanstvene« logike, zato je bila ta tematika prepuščena mitu in poeziji.

Po *Bhagavata purani* (1.1.1) je Puruša absolutna poosebljena resnica. V hinduistični filozofski šoli *samkhja*, ki je vplivala na zgodnji budizem, pa je Puruša čista zavest in se razlikuje od *Prakriti*, ki je materialni svet ali »narava«. *Prakriti* lahko v tem komplementarnem paru nastopa kot »ženski« princip nasproti »moškemu« Puruši. Je aktivna energija, medtem ko je Puruša negiben. Tako je tudi *Prakriti* postala bistvena sestavina stvarstva in osnova vsake kreacije. Purušo predstavlja vertikala in *Prakriti* vodoravna linija; obe se povezujeta v simbolu križa.²⁹

Purušo so si zamišljali kot moža, razpetega v osnovnem kvadratu, ki je bil mrežasto razdeljen na 9×9 (torej na 81) polj ali tudi na 64 polj. Ležal

²⁷ Citirano po: Vlasta Pacheiner Klander, str. 9.

²⁸ Po: Vlasta Pacheiner Klander, str. 10-11.

²⁹ René Guénon, *Symbolism of the Cross*, London: Luzac & Company LTD 1975, str. 66.

je z obrazom proti tlom, v položaju žrtve na vedskem oltarju. Njegova glava je bila na severovzhodu, noge na zahodu, roki pa sta se dotikali severnega in jugovzhodnega vogala kvadrata. V predelu njegovih nog je bila locirana zemlja (*bhuloka*), v predelu glave nebeška sfera (*brahmaloka* ali *satjaloka*), ostali svetovi pa so bili razporejeni po drugih delih telesa. Kot žrtveno mesto takšnega velikana je bilo razumljeno tudi gradbišče tipičnega hinduističnega svetišča (*vastu puruša*), saj je bila postavitev svetišča v simbolnem smislu primerljiva s prvotno kreacijo sveta. Pred začetkom del je moral biti opravljen obred (*vastu pudža*), ki je bil namenjen čaščenju bogov v vastu-mandali in nahranitvi žrtvenega bitja.³⁰ Konstrukcijo vastu puruša mandale bomo podrobneje opisali v poglavju o arhitekturi.

Podobno mitu o Puruši so začetek stvarstva razlagale še nekatere druge indijske doktrine. Kot je razvidno iz teksta *Karanda vjuhe*, je budizem motiv povzel tako, da je prvobitni Adi buda najprej ustvaril bodisatvo Avalokitešvaro, nato pa sta iz oči bodisatve nastala Sonce in Luna, iz čela bog Šiva/Mahešvara, iz ramen Brahma, iz srca Narajana/Višnu, iz zob boginja Sarasvati ipd. Po šaktistični verziji so iz kosti boginje Devi nastale gore, iz njenih žil reke, iz njenih las vegetacija, iz njenih oči Sonce in Luna itd. (*Devi bhagavata purana* 7.33.21-41). Deli razkosanega telesa boginje so po nekaterih razlagah padli na zemljo in tako zaznamovali številne kraje, ki so zatem postali romarski cilji. Po *Matsja purani* (226) je bil iz kaplje Šivovega znoja rojen velikanski demon, ki je pretil, da bo pogoltnil ves svet. Bogovi so se združili, ga podrli na tla in se posedli po različnih delih njegovega telesa, da bi ga tako obdržali pri miru. Zamišljen je bil ležec v kvadratnem okviru mreže, ki lahko predstavlja tudi mandalo. Kvadrant mandale, v katerem je njegovo srce, je sedež boga Brahme (*brahmasthana*).

O trinajstih tibetanskih svetiščih in stupah pripovedujejo, da so bila zgrajena z namenom, da bi prikovala na tla telo velikanske demonke, ki se je upirala uvedbi Budovega nauka v Tibetu. Ta mesta so razporejena po vseh vitalnih delih njenega imaginarnega telesa, ležečega na hrbtu. Glava je gora Kailaš v zahodnem Tibetu, trup z nogami pa sega do njegovih vzhodnih meja. Njeno telo je upodobljeno kot zemljevid z gorami, dolinami in rekami, ki mu seveda manjka še precej geografske natančnosti. Podatki o (tibetanskih) romanjih kažejo, da udeleženci tudi dejansko doživljajo pokrajino, kot bi imela človeške lastnosti. Geografska terminologija pa dokazuje, da so tudi mnogi toponimi povezani z deli človeškega telesa.

Indijski mit o pinjenju praoceana se spet vrača k samim začetkom sveta. Po različnih verzijah, zapisanih v *puranah*, *Ramajani* in *Mahabharati*, so bogovi in demoni nekoč združili svoje sile in telo kozmične kače

30 S. K. Ramachandra Rao, *Mandalas in Temple Worship*, Vol. 2, *Evolution of Mandala in Temple Architecture*, Bangalore: Kalpatharu Research Academy Publication 1990, str. 21-23.